

Systematika jaderných hmotností

Pavel Stránský

7. září 2022

1 Jaderné jednotky

V jaderné a částicové fyzice se využívá Einsteinem odvozená ekvivalence mezi hmotností M a energií E

$$E = Mc^2, \quad (1)$$

kde $c \approx 3,0 \cdot 10^8 \text{ ms}^{-1}$ je rychlost světla. Za jednotku energie se bere *elektronvolt*

$$[E] = \text{eV} = 1,602 \cdot 10^{-19} \text{ J}, \quad (2)$$

což, jak název napovídá, je kinetická energie elektronu urychlená ve vakuu napětím 1 V. Navíc se pracuje v tzv. *přirozených jednotkách*, ve kterých je rychlost světla $c = 1$, a tudíž hmotnost i energie mají stejnou jednotku.¹

2 Typické objekty jaderné fyziky

		hmotnost	náboj	poločas rozpadu
<i>elektron</i>	e^-	$M_e = 0,511 \text{ MeV}$	–	stabilní
<i>proton</i>	p^+	$M_p = 938 \text{ MeV}$	+	stabilní ^a
<i>neutron</i>	n^0	$M_n = 940 \text{ MeV}^b$	0	$T_n = 611 \text{ s}$

^aNěkteré teorie předpovídají, že proton by se měl rozpadat s enormním poločasem rozpadu $T_p \approx 10^{32}$ let. To zatím nebylo pozorováno, ale experimenty k měření tohoto rozpadu existují.

^bNeutron je těžší než proton. Volný neutron se rozpadá procesem

$$n^0 \rightarrow p^+ + e^- + \bar{\nu}_e, \quad (3)$$

kde $\bar{\nu}_e$ je elektronové antineutrino.

Úkol 2.1: *Převeďte hmotnosti z tabulky na kg.*

3 Atomové jádro

Nadále budeme uvažovat pouze atomové jádro, nebudeme se tedy zabývat elektrony z elektronového obalu atomu.

Jádro se skládá z protonů a neutronů. Ty se souhrnně označují jako *nukleony*. Počet protonů Z se nazývá *protonové číslo*, počet neutronů N se nazývá *neutronové číslo* a jejich součet $A = N + Z$ je *hmotnostní číslo* nebo nukleonové číslo.

¹Často se též lze setkat s „kompromisním“ označením jednotky hmotnosti jako $[M] = \text{eV}/c^2$.

Jádro se obecně označuje ${}^A_ZX$ nebo dokonce ${}^A_ZX_N$, kde X je symbol daného prvku, například ${}^{235}_{92}\text{U}$ nebo ${}^{235}_{92}\text{U}_{143}$. Protonové číslo se často vynechává, protože je jednoznačně dáno symbolem prvku, a neutronové číslo lze dopočítat z hmotnostního čísla.

Hmotnost atomového jádra je

$$M = ZM_p + NM_n - B, \quad (4)$$

kde B je *vazebná energie*. Aby jádro mohlo existovat, musí být $B > 0$. Jedná se o potenciální energii přitahujících se nukleonů. Vazebnou energii lze určit, pokud známe (změříme) hmotnost příslušného atomového jádra. Čím je vazebná energie vyšší, tím je jádro silněji vázané a stabilnější. Další často používaná veličina je vazebná energie na nukleon,

$$b = \frac{B}{A}. \quad (5)$$

Pokud z jádra (několika jader) s malou vazebnou energií na nukleon vytvoříme jádro (několik jader) s větší vazebnou energií na nukleon, přebytečná energie se uvolní a lze ji využít například v jaderné energetice. To je podstatou jaderné fúze a jaderného štěpení.

4 Tabulka nuklidů

Atomová jádra s daným N a Z se nazývají *nuklidy*. Uspořádávají se do [tabulky nuklidů](#),² kde na vodorovné ose je obvykle neutronové číslo N a na svislé ose protonové číslo Z . Jádra stejného prvku lišící se počtem neutronů se nazývají *izotopy* a v tabulce nuklidů tvoří řádky. V tabulce se také uvádějí další charakteristiky příslušného atomového jádra, jako například způsoby přeměny (rozpadové kanály), poločas přeměny (střední doba života), relativní zastoupení (pro přirozeně se vyskytující izotopy) nebo charakteristické energie γ záření.³

Doposud byly změřeny hmotnosti 2550 nuklidů, ale odhaduje se, že celkový počet nuklidů může být okolo 8000. Lehká jádra vznikají v jádrech hvězd, těžká jádra pak při výbuchu supernov a při srážce neutronových hvězd. Původ jader je schematicky vyobrazen například v této [tabulce](#).

5 Kompilát jaderných hmotností

Jaderné hmotnosti měří laboratoře po celém světě a své výsledky průběžně publikují v odborných časopisech. Přibližně jednou za čtyři roky je vydán souhrnný článek se všemi doposud změřenými hmotnostmi a jejich experimentálními odchylkami. Poslední vydanou sbírkou je [Atomic Mass Evaluation – AME 2020](#). Obsahuje hmotnosti 2550 měřených nuklidů. Sbíрка je veřejně dostupná a skládá se ze dvou odborných článků shrnujících použité experimentální metody a diskutujících přesnost měření a rozdíly oproti předchozím sbírkám, a z textového souboru se syrovými daty. Analýza textového souboru bude hlavní náplní tohoto projektu.

Úkol 5.1: *Stáhněte si z uvedeného odkazu soubor `mass_1.mas20.txt` s jadernými hmotnostmi a vytvořte jednoduchý program, který ze souboru načte k jednotlivým nuklidům jejich hmotnosti a vazebné energie.*

²Nuclear chart.

³Doplňující údaje k tabulce nuklidů lze nalézt na stránce [Nudat](#) (National Nuclear Data Center, Brookhaven National Laboratory).

Přesné hodnoty hmotností pro výpočty:

$$M_p = 938,2720882 \text{ MeV}, \quad (6)$$

$$M_n = 939,5654205 \text{ MeV}, \quad (7)$$

$$u = \frac{1}{12} M(^{12}\text{C}) = 931,4941024 \text{ MeV}. \quad (8)$$

Úkol 5.2: *Vykreslete graf vazebné energie na nukleon b pro všechny nuklidy.*

Úkol 5.3: *Nalezněte nuklidy s nejvyšší vazebnou energií na nukleon.*

Jedná se o izotopy železa a niklu. Z těchto nuklidů již nelze získat žádnou energii a pro jakoukoliv jejich radioaktivní přeměnu musíme energii dodat. Nuklidy se vyskytují v konečných fázích vývoje některých hvězd před tím, než explodují jako supernovy.

Úkol 5.4: *Kolik energie se uvolní při fúzi 1 g deuteria ^2H na helium ^4He ? Nalezněte, jaké je zastoupení molekul D_2O v přirozeně se vyskytující vodě.⁴ Kolik energie by se získalo fúzí všeho deuteria z 1 ml vody?*

6 Radioaktivní přeměna prvků

Atomová jádra mají tendenci přeměňovat se tak, aby byla co nejstabilnější. Tím se zvyšuje jejich vazebná energie na nukleon a při přeměně se přebytečná energie vyzařuje, což se využívá například v energetice v atomových elektrárnách.

Tři nejdůležitější procesy přeměny jsou

1. α rozpad. Z jádra vylétne α částice, což je velmi silně vázané jádro ^4_2He ,

$$^A_Z\text{X} \rightarrow ^{A-4}_{Z-2}\text{Y} + ^4_2\text{He}. \quad (9)$$

Tento proces je nejběžnější pro těžká jádra v oblasti údolí stability a nad ním. V tabulce nuklidů získáme procesem jádro posunuté diagonálně o dvě políčka vlevo dolů $\swarrow\swarrow$.

2. β rozpad. V jádře se přemění neutron na proton procesem (3). Hmotnostní číslo tedy zůstane zachováno, z jádra vylétne vzniklý elektron (a antineutrino),

$$^A_Z\text{X} \rightarrow ^A_{Z+1}\text{Y} + e^- + \bar{\nu}_e. \quad (10)$$

Nové jádro se nachází o jedno políčko diagonálně vlevo nahoru $\nwarrow$. β rozpad je nejčastější u jader s přebytkem neutronů, což jsou jádra nacházející se pod údolím stability.

3. β^+ rozpad. V jádře se přemění proton na neutron. jedná se o proces opačný k β rozpadu. Z jádra vylétne pozitron (a neutrino),

$$^A_Z\text{X} \rightarrow ^A_{Z-1}\text{Y} + e^+ + \nu_e. \quad (11)$$

Nové jádro se nachází o jedno políčko diagonálně vpravo dolů $\searrow$. Tato přeměna se vyskytuje u jader s přebytkem protonů (jádra nad údolím stability).

---

⁴Zhruba 160 ppm.

Podobný proces jako β^+ rozpad je *elektronový záchyt*⁵, kdy atomové jádro jádro zachytí elektron z elektronového obalu a dojde k procesu

Elektronový záchyt má nižší práh než β^+ rozpad.

Kromě těchto procesů mohou ještě jádra přímo vystřelit proton či neutron, pokud se nacházejí za tzv. protonovou nebo neutronovou driplajnou, nebo se samovolně rozštěpit na dvě lehčí jádra. K tomu však dochází jen u extrémních případů nuklidů vyrobených uměle.

Úkol 6.1: *Určete, která jádra se mohou rozpadat α rozpadem a zakreslete je do grafu.*

Jedná se o jádra splňující podmínku

$$M(Z, N) - M_{\text{He}} > M(Z - 2, N - 2), \quad (13)$$

kde $M_{\text{He}} = M(2, 2)$ je hmotnost α částice. Jediné lehké jádro rozpadající se α rozpadem je ${}^8_4\text{Be}$, které si lze vlastně představit jako složené ze dvou α částic.

Úkol 6.2: *Určete, která jádra se mohou rozpadat β přeměnou a β^+ (ϵ) přeměnou a zakreslete je do grafu. Porovnejte s tabulkou nuklidů.*

6.1 Rozpadové řady

Produkty přeměn nestabilních nuklidů mohou opět podléhat radioaktivním přeměnám. Ze směrů rozpadů v tabulce nuklidů je jasné, že celá tabulka se rozpadá na čtyři nezávislé skupiny. Rozpadové řady začínající u v přírodě se vyskytujících nuklidů ze skupiny aktinoidů a končící stabilním prvkem, nejčastěji olovem, jsou:

- ${}^{238}\text{U} \rightarrow {}^{206}\text{Pb}$
- ${}^{235}\text{U} \rightarrow {}^{207}\text{Pb}$
- ${}^{232}\text{Th} \rightarrow {}^{208}\text{Pb}$
- ${}^{237}\text{Np} \rightarrow {}^{205}\text{Tl}$

Úkol 6.3: *Pomocí tabulky nuklidů určete všechny meziprodukty těchto rozpadových řad.*

Úkol 6.4: *${}^{238}\text{U}$ je nejtěžší nuklid vyskytující se v přírodě. Proč tomu tak je?*

7 Jaderná interakce

Nukleony se drží v jádře díky silné jaderné interakci. Ta je krátkodosahová, přitažlivá a velmi zjednodušeně řečeno působí přibližně stejnou silou mezi protony i mezi neutrony.

---

⁵Elektronový záchyt se obvykle označuje jako ϵ přeměna.

8 Kapkový model jádra

Jeden z nejjednodušších modelů atomového jádra aproximuje jadernou hmotu jako *nestlačitelnou homogenně nabitou* kapalinu a jádro pak jako kapku o poloměru

$$R = R_0 \sqrt[3]{A}, \quad (14)$$

kde $R_0 = 1,2 \text{ fm}$.⁶ Z charakteru tohoto přiblížení je jasné, že bude platit lépe pro jádra s velkým počtem nukleonů.

Pro vazebnou energii nabitě nestlačitelné kapky kulového tvaru pak platí vztah

$$B = a'_V V - a'_S S - \frac{3}{5} \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{Z^2}{R} - a_A \frac{(N - Z)^2}{A} + \delta. \quad (15)$$

- *Objemový člen.* První člen vyjadřuje interakci jednotlivých nukleonů se svými nejbližšími sousedy, a je tudíž úměrný objemu jádra

$$V = \frac{4}{3} \pi R^3. \quad (16)$$

- *Povrchový člen.* Druhý člen snižuje vazebnou energii kvůli tomu, že nukleony na povrchu jádra interagují s méně nukleony než ty uvnitř. Odpovídá povrchovému napětí u klasických kapalin a energie s ním spojená je úměrná povrchu jádra

$$S = 4\pi R^2. \quad (17)$$

- *Coulombický člen.* Třetí člen vyjadřuje elektrostatické odpuzování kladně nabitých protonů. Odpovídá potenciální energii homogenně nabitě koule.
- *Asymetrie (Pauliho člen).* Pro jádro je výhodnější, když má stejný počet protonů a neutronů. Je to důsledek Pauliho vylučovacího principu: Protony a neutrony jsou *fermiony*, které se nemohou vyskytovat ve stejném stavu, a tudíž se nemohou nacházet na stejném místě. Čím více protonů nebo neutronů, tím musejí být dál od středu jádra, a jsou tedy slaběji vázané.
- *Párovací člen.* Pro fermiony je mnohem energeticky výhodnější, pokud se vyskytují v párech. Vazebná energie je tedy vyšší, pokud má jádro sudý počet protonů i neutronů (sudo-sudá jádra) než pokud je N nebo Z liché. Licho-lichá jádra jsou nejvíce nestabilní a mají tendenci přeměnit jeden nukleon v opačný typ, čímž se jejich stabilita výrazně zvýší. V přírodě se vyskytuje jen pět stabilních licho-lichých jader, a to čtyři lehká jádra (zde by přeměna $n^0 \leftrightarrow p^+$ vedla k výrazné asymetrii počtu protonů a neutronů) ${}^2_1\text{H}$, ${}^6_3\text{Li}$, ${}^{10}_5\text{B}$ a ${}^{14}_7\text{N}$, a jedno těžké jádro, izomer ${}^{180}_{73}\text{Ta}$, které však může mít tak dlouhou dobu života, že jeho rozpad zatím nebyl pozorován.

Párovací člen se zapisuje ve tvaru

$$\delta = \begin{cases} +a_P A^{-\frac{1}{2}} & \text{pro sudo-sudá jádra, tj. pokud } Z \text{ i } N \text{ jsou sudá čísla,} \\ 0 & \text{pro sudo-lichá jádra, tj. pokud } A \text{ je liché číslo,} \\ -a_P A^{-\frac{1}{2}} & \text{pro licho-lichá jádra, tj. pokud } Z \text{ i } N \text{ jsou lichá čísla.} \end{cases} \quad (18)$$

⁶Jednotka femtometr $\text{fm} = 10^{-15} \text{ m}$ se obvykle v jaderné fyzice nazývá fermi.

Zatímco prvním třem členům lze porozumět pomocí klasické fyziky, Pauliho člen a párovací člen se nedají vysvětlit jinak než pomocí mikroskopické teorie (kvantové teorie).

Vzorec (15) se obvykle užívá ve tvaru

$$B = a_V A - a_S A^{\frac{2}{3}} - a_C \frac{Z^2}{A^{\frac{1}{3}}} - a_A \frac{(N - Z)^2}{A} + \delta. \quad (19)$$

nebo

$$b = a_V - a_S A^{-\frac{1}{3}} - a_C \frac{Z^2}{A^{\frac{4}{3}}} - a_A \frac{(N - Z)^2}{A^2} + \frac{\delta}{A}. \quad (20)$$

a nazývá se *Betheho-Weizsäckerova formule*.⁷ Parametry a_V, a_S, a_C, a_A a a_P jsou všechny kladné a určují se z naměřených vazebných energií známých jader.

Z Betheho-Weizsäckerovy formule je vidět, že kdyby nebylo Coulombického odpuzování, pak by vždy nejstabilnější jádra měla díky asymetrickému členu $N = Z$. Coulombické odpuzování způsobuje, že stabilnější jádra budou mít více neutronů než protonů, přičemž tento efekt je výraznější u těžších jader. Z formule (19) se dá odvodit, že nejstabilnější jádra mají

$$\frac{N}{Z} \approx 1 + \frac{a_C}{2a_A} A^{\frac{2}{3}}, \quad (21)$$

tj. *údolí stability* se v tabulce nuklidů otáčí pod diagonálu.

8.1 Fitování

Parametry teoretické závislosti se určí z experimentálních dat hledáním minima součtu kvadrátů odchylek

$$\chi^2 = \sum_{Z,N} [b(Z, N; a_V, a_S, a_C, a_A, a_P) - b_{\text{exp}}(Z, N)]^2 \quad (22)$$

kde se sčítá přes všechny měřené hmotnosti nuklidů s protonovým číslem Z a neutronovým číslem N . Vzhledem k tomu, že teoretická závislost (19) závisí na všech pěti parametrech lineárně, lze z rovnice pro kvadrát odchylek určit soustavu pěti lineárních rovnic pro pět neznámých a tu pak vyřešit. My namísto toho využijeme již hotových funkcí pro fitování, které dnešní programovací jazyky nabízejí. V Pythonu je to například funkce `curve_fit` z balíku `scipy`.

Úkol 8.1: *Nalezněte fitováním parametry rovnice (19).*

Úkol 8.2: *Zakreslete do grafu vazebných energií z úlohy 5.2 údolí stability dané rovnicí (21).*

Rovnici je nutné vyřešit numericky. K tomu lze v Pythonu využít například knihovni funkci `fsolve`.

Úkol 8.3: *Zakreslete do grafu rozdíl Δb naměřené vazebné energie b_{exp} a vazebné energie dané Betheho-Weizsäckerovou formulí (20) s nafitovanými parametry.*

8.2 Slupková struktura

V grafu poslední úlohy je vidět pravidelná struktura vodorovných a svislých čar, na kterých je rozdíl Δb větší než pro hodnoty dále od čar. Je to tím, že jádro má ve skutečnosti slupkovou

⁷Kapkový model jádra jako úplně první navrhl George Gamow v roce 1930. Představu jádra jako kapky tekutiny později převzal Niels Bohr a John Archibald Wheeler. Formule v tomto tvaru byla navržena Carlem Friedrichem von Weizsäckerem v roce 1935.

strukturu podobně jako atomový obal a nukleony pro *magická jádra* jsou mnohem silněji vázaná. Jaderná magická čísla pro protony i neutrony jsou 2, 8, 20, 28, 40, 50, 82, 126. Lze je pozorovat nejen na veličině Δb , ale také například na dvouneutronové nebo dvouprotonové⁸ separační energii - nukleony v uzavřené valenční slupce jsou mnohem silněji vázané, a je tedy potřeba větší energie k jejich vyražení.

Úkol 8.4: *Vyznačte v grafu poslední úlohy magická čísla – místa uzavřených jaderných slupek.*

Úkol 8.5: *Zakreslete do grafu dvouneutronovou*

$$S_{2n} = M(Z, N - 2) + 2M_n - M(Z, N) \quad (23)$$

a dvouprotonovou separační energii

$$S_{2p} = M(Z - 2, N) + 2M_p - M(Z, N). \quad (24)$$

---

⁸Dvounukleonová proto, aby se eliminoval efekt párovacího členu.